

VARGA JÁNOS

A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban

Történetírásunk nem tárta fel minden vonatkozásban kielégítően, hogy az egyes történeti szakaszokban miképp alakult a jobbágnak és az általa használt jobbágyteleknek a jogviszonya.¹ E kérdésben nem is könnyű az eligazodás: a törvények és uralkodói döntések nem egyértelműen és következetesen foglaltak vele kapcsolatban állást, a gyakorlati jogszolgáltatás egyszer egybeesett, más-szor ellenkezett a hatályban levő tételes jogelvekkel; végül pedig a mindig egykorú közvélemény, illetőleg az egyes osztályok — sőt ugyanazon osztály különböző csoportjai — érdekeiktől függően gyakran egymással ellentétes nézeteket vallottak a jobbágnak és telkének viszonyáról. Ehhez járul még az is, hogy mindmáig sem tisztázott, hogyan határozható meg szabatosan a magyarországi feudális földtulajdon fogalma.

Marx a polgári földtulajdont olyan földtulajdonformaként határozza meg, amely „feltételezi bizonyos személyeknek azt a monopóliumát, hogy a földgolyó meghatározott része felett minden mást kirekesztve rendelkezzenek, s e területen kizárólag az ő magánakaraturk érvényesüljön”, azaz: „a földbirtokos azt teheti földjével, amit minden árutulajdonos a maga árujával”. Mindehhez hozzáfűzi, hogy a földtulajdon eme formája történeti kategória.² Nyilvánvalóan következik ebből, hogy a feudális földtulajdon nem azonosítható a polgári földtulajdonnal, mégpedig nemcsak a feudális földbirtokosok, hanem a jobbágyok viszonylatában sem. Ugyanakkor a fejlődés a polgári földtulajdon irányába halad, a kutatónak tehát azokat a mozzanatokat kell elsődlegesen szem előtt tartania és vizsgálnia, amelyek a polgári földtulajdon fogalma, alkotóelemeinek kialakulása felé hatnak és mutatnak. Ezen alkotóelemek legfontosabbjai: az átörökítés, az elidegenítés és — ez nagyon fontos! — a bármely formájú használat joga.

Marx — anélkül, hogy a kérdés egészét kifejtette volna — a földjradék különböző formáit taglalva, summázva több helyen is megállapítja, hogy a feudalizmus klasszikus formájában általánosságban „a közvetlen termelő nem tulajdonos, hanem csak birtokos, és a valóságban minden többletmunkája de jure a föld tulajdonosát illeti”. Másutt: „a jobbágy a föld igazi megművelője és birtokosa, akinek meg nem fizetett többletmunkáját közvetlenül a földtulajdonos

¹ Az úttörés érdeme e tekintetben Szabó Istváné, aki e kérdésnek az örökös jobbágyország korszakára vonatkozóan mély elemzését adta. Ld. *Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyország korában. Értekezések a történeti tudományok köréből*, XXVI. köt. 4. sz. 35. l. A vizsgálódást a telek viszonylatában a XIX. század első felére is kiterjeszti *Sarlós Márton: A magyar jobbágytelek tulajdonjogi viszonyai 1848 előtt, Acta facultatis politico-iuridicae universitatis scientiarum Budapestiensis de Lorando Eötvös nominatae*. Tom. I. fasc. 1

² *Marx: A Tőke* III. köt. Bpest. 1951. 677—678. l.

kapja”, vagy: a jobbágy „a saját újratermeléséhez szükséges munkafeltételek birtokosa”, a földesúr pedig „a föld, mint az adott állapotban mindent magában foglaló munkafeltétel tulajdonosa”.³ Ugyanakkor azonban ő maga hangsúlyozza, hogy ez általában vonatkozik a feudalizmusra mint termelési rendszerre és társadalmi formációra, mert országonként és korszakonként a jobbágy és földesúr viszonyának, a két fél földhöz való viszonyának rendkívül széles skálája lehetséges. Nemesak oly értelemben, hogy a jobbágy — amint írja — „a föld örökös vagy általában *hagyományos* birtokosa”⁴ lehet, hanem abban a vonatkozásban is, hogy a földesúr tulajdonjoga erős korlátok közé szorulhat. Angliával kapcsolatban azt állapítja meg, hogy: a földesúr „erőszakkal kergette el a parasztságot arról a földről, amelyre ugyancsak hűbéri jogcíme volt, mint neki magának”, sőt: „Sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy maga a jobbágy nemesak a házához tartozó teleknek volt a tulajdonosa (habár szolgáltatásra kötelezett tulajdonosa), hanem a községi földek társtulajdonosa is.”⁵ Az eredeti német szövegben Marx a jobbágyról nem mint Pésitzerről, hanem mint Eigentümmerről beszél. Ugyanezt a nézetet vallja a sziléziai jobbágyföldről is, amely pedig a magyarországi jobbágyfölddel rokonságot képvisel.

Mindebből azonban nem az következik, mintha Marx a jobbágyot és a földbirtokost a jobbágyföldek, illetőleg a telkiföld egyenlőjogú tulajdonosainak tekintené. Sokkal inkább annak kiemeléséről van itt szó, hogy távolról sem lehet mindig és minden körülmények között beszélni a földbirtokosok *korlátlan* feudális földtulajdonjogáról, mert akár a hagyomány, akár a törvényalkotás következtében országonként és koronként olyan viszony jöhet létre a jobbágy és megművelt földje közt, hogy ez már túlmegy a pusztá haszonélvezeti jog határán.

Ha e viszony alakulását vizsgáljuk a XVIII—XIX. századi Magyarországon, mindenekelőtt rá kell mutatni a magyarországi jobbágyság kialakulásának két fő útjára. (A XIII—XIV. századtól megsokasodó szabad települések problémájától ezúttal eltekintünk.) Az egyik út: a feudális birtokossá emelkedő hűbérúr előzetes vagy utólagos uralkodói megerősítéssel, adományozással szolgáltatásokra kötelezi a föld-, legelő- stb. közösségben élő szabadok kisebb vagy nagyobb csoportjait. A másik út: egy meghatározott földterületre jogot szerzett jövedő feudális nagyrúr — elsősorban pedig maga az uralkodó! — szolganepeket telepít a fenti területre — esetleg munkaeszközökkel ellátva őket —, és immár járadékot követel tőlük munkaerejük egésze helyett. Nálunk a korai típusú rabszolgaszabadítás kisebb mértékben vált gyakorlattá, mint a klasszikus rabszolgatartó államokban, ezért, legalábbis kezdetben, az előbbi volt a domináló forma, míg például az itáliai államok a fejlődés utóbbi útját járták végig. A magyarországi — és általában a közép- és kelet-európai — fejlődés e kinutatható két fő vonalával állhatott összefüggésben az a körülmény, hogy a feudalizmus kibontakozásának századaiban a királyi adomány vonatkozhatott *csak* a munkaerőre, *csak* a földre, vagy egyszerre mindkettőre. Ennek megfelelően a kialakuló jobbágyság egyes egyedei vagy csoportjai egyidejűleg két földesúrhoz is kapcsolódhattak: az egyikhez, amelynek birtokán laktak, személyes függéssel is kötődtek, neki *személyes szolgálattal* is tartoztak, a másiknak viszont csak termény-, esetleg pénzjáradék-

³ Uo. 860. sk. 1.

⁴ Uo. 864. 1.

⁵ Marx: A Tőke. I. köt. Bpest. 1949. 775. sk. 1. — A német eredetiben: Man muss nie vergessen, dass selbst der Leibeigene nicht nur Eigentümer, wenn auch tributspflichtiger Eigentümer der zu seinem Haus gehörigen Bodenparzellen war, sondern auch Miteigentümer der Gemeindetümer.

kal adóztak. Hogy e következtetés nem pusztá spekuláció, azt bizonyíthatja az 1492:49 tc., amely a következő intézkedést tartalmazza: Bármely nemesnek azon jobbágysai, akik más urak földjén bírnak szőlőt vagy ott szántanak, boruk és gabonájuk kilenced részét ugyancsak kötelesek a szokott adókkal együtt földesuraiknak megadni. Ha mindennek nem tesznek eleget, akkor „azok az örökségek, amelyek után a fizetést teljesíteniök kellene, legot örök időkre a földesúrra szálljanak”. E törvénycikk aligha értelmezhető másként, mint úgy, hogy fizetés elmulasztása esetén azon szőlők és földek, amelyek után a paraszt nem róttá le tartozását, korlátlan rendelkezési joggal kerülnek annak a földesúrnak a tulajdonába, akinek eddig is birtoka részét képezték. Más magyarázat nem lehetséges, hiszen képtelenség volna, ha a jobbágy hanyagsága miatt az egyik földbirtokos elvesztené birtokát azon másik földesúr javára, akihez a jobbágy személyes függéssel tartozott. Mindebből viszont következik, hogy maga a földbirtokos nem, vagy legalábbis *nem mindig* rendelkezik korlátlanul birtoka azon részével, amely jobbágyörökség, amelyet a jobbágy művel. Annak, hogy a XV. század végén a nyilvánvalóan tényleges problémák alapján ilyen törvénycikk született, csak két oka lehet: vagy a megelőző századokban is, épp a jobbágyország kialakulásának egyik útjával kapcsolatban, a hagyomány és a gyakorlat birtokjogi szempontjából oly erős kapcsolatot érzett a jobbágy és megművelt földje között, hogy külső erőnek — nevezetesen a földesúrnak — alapos indok nélkül nem volt törvényes joga a kettőt egymástól elszakítani; vagy pedig a belső fejlődés következtében alakult ily erőssé azok viszonya. Olaszországban, ahol elsősorban a latifundiumok urai által telekre ültetett servusok lettek colonusokká, amint Marx rámutat, a jobbágyot akkor szabadították fel, mielőtt bármiféle jogcímet biztosíthatott volna magának arra, hogy földjén maradhasson.⁶ Magyarországon viszont a jobbágyvá válás egyik, sőt a kezdeti szakaszban fő útja az volt, hogy a hűbérúr az itt talált népesség, valamint a magyar szabadok állattenyésztő és földművelő közösségeire telepedett rá; ennek pedig úgy látszik szerepe lehetett abban, hogy a jobbágy jogcíme az általa használt földre *teljes egészében* még a Tripartitumot megelőző évtizedekben sem halványodott el.

A Tripartitum létrejöttének történelmi, gazdasági-társadalmi körülményei és indítékai többé-kevésbé ismeretesek. Maga az annyiszor idézett III:30. pont elvileg és jogilag döntő változást hoz az 1492:49. tc.-hez képest, — ha e bizonyos 30-ik címet helyesen értelmezzük. Tudniillik e címe először arról beszél, hogy az örökös nélkül elhalt jobbágy *ősi* örökségei a hozzá tartozó külsőséggel együtt a földesúrra szállnak. Ezután azonban az 1. pont azt kezdi fejtegetni, hogy mi történjék a jobbágy javaival, ha azokat *önmaga* szerezte, tehát *nem* ősiek. E vonatkozásban történet- és jogtörténetírásunknak egy nagyon fontos kérdést kellene megnyugtatóan tisztáznia. Azt tudniillik, hogy mi értendő *ősi* és mi *szerzett* örökségen. E fogalmak értelmezésében ugyanis a joggyakorlatban, legalábbis a XVIII. századtól kezdve, következtelenség uralkodik. Egyszer azt tekintik *ősi* birtoknak, amely a birtokosra elődjektől rámaradt, és ennek megfelelően a szerzett birtok az olyan jószág, amellyel az illető saját életében gyarapította állományát. Máskor viszont a bírósági szervek döntései a telket és annak külsőségeit minősítik *ősi* birtoknak, a telkenkívüli állományt, tehát az irtásokat, szőlőket stb. pedig szerzett józágnak tekintik, függetlenül attól, hogy használója azt *önmaga* szerezte-e, vagy elődeitől maradt-e reá. Az e területen mutatkozó bizonytalanság megnehezíti a telek jogviszonyai alakulásának vizsgálatát.

⁶ Uo.

A Tripartitum III:30 címe 7. pontjáról ugyanis, amely szerint a paraszt örökségeit a földesúrtól nem lehet örökös joggal elidegeníteni, egyrészt nincs kellően bizonyítva, hogy az *ősi* örökségekre vonatkozik, hiszen a megelőző összes pontok a *szertelt* örökség áthagyományozását szabályozzák; másrészt az is vitatható, hogy e rendelkezés hatálya kiterjed-e minden vonatkozásban a telkiföldekre, azaz lehet-e a telek egyszer szerzett, másszor pedig *ősi* birtok, vagy pedig csupán a telkenkívüli állományra érvényes-e e paragrafus. Mert például az 1836:IV. tc. a telkiföldekre is értelmezi ezt, az irtványvisszaváltó, szőlőkibecsülő stb. perekben viszont szinte kivétel nélkül mindig e pontra hivatkoznak a bírósági szervek döntései oly esetekben is, ha nem az illető jobbágyok, hanem már az *őseik* által irtott vagy beültetett területek visszaváltását rendelik el. E kérdés mindenestre alaposabb elemzést igényel.

De tételizzük fel, hogy e 30. címben foglalt intézkedések a telkiföldekre is érvényesek, aminthogy egyes periódusokban a birtokososztály és az érdekeit képviselő joggyakorlat valóban így is magyarázta azokat. Hogy a későbbi változások kézzelfoghatóbban tűnjenek ki, álljon itt eredetiben az előbbi cím 8. pontja: *Per hujusmodi igitur legationem, aut venditionem colonus non nisi laboris sui mercedem et praemium, condignam scilicet aestimationem terrae, prati, molendini, vel vineae, cuiusmodi legare, vel vendere potest, perpetuitate domino salva semper remanente. Qui dum voluerit terras, prata et molendina secundum aestimationem communem; vineas vero, juxta condignum carum valorem ad se recipiendi habet facultatem.* Azaz: Az ilyen hagyományozás útján a jobbágy csupán munkájának bérét és jövedelmét, tudniillik a föld, a rét, a malom vagy a szőlő méltányos becsülését — azaz meliorizációs befektetéseit — hagyományozhatja vagy adhatja el, mindig sértetlenül fennmaradván a földesúr részére a szakadatlan birtoklás. Ő — ti. a földesúr — a földeket, réteket és malmokat közönséges becsárjuk, a szőlőket pedig azok méltányos belső értéke mellett a saját birtokába azaz jószágához visszaválthatja, *amikor akarja!*

Ha elfogadjuk, hogy a fenti paragrafus a telki földekre is érvényes — ami egyébként nagyon is vitatható —, akkor meg kell állapítanunk, hogy Werbőczy jogalkotása a paraszttal szemben korlátlaná tette a földesúr tulajdonjogát a telkiföldek felett. Vagyis amíg az 1514-es törvények hozzáláncolták a jobbágyot földjéhez, Werbőczy törvényes jogot biztosított a parasztnak és földjének végleges szétválasztásához. E két, egymást keresztező intézkedés a valóságban nem érvényesülhetett egyidejűleg *ugyanazon* a területen. Engels határozottan leszögezte, és ezt a kutatások újra meg újra megerősítik, hogy a középkorban nem a népnek a földtől való megszabadítása, hanem a földhöz való láncolása lehetett csak a kizsákmányolás forrása. Magyarországon a földesúrnak a földtulajdon bármely kategóriájára korlátlan rendelkezési jogot biztosító intézkedés akkor született meg, amikor az ismert történelmi körülményeknél fogva alkalmazására nem nagyon kerülhetett sor.⁷ A parasztfelkelés, a felkelést követő megtorlás, a török- és németellenes harcok nagy vérvesztéssel jártak, és a feudális munkaerőnek oly nagy kereslete támadt, hogy annak biztosítási módját illetően eltértek egymástól a birtokos osztály különböző csoportjainak és rétegeinek érdekei. A kérdés körül kiéleződő ellentéteket takarják az 1538:21. és 22. törvénycikkek, amelyek lazítottak a 24 évvel előbb megszületett röghözkötő intézkedésen,

⁷ Szabó István is arra a megállapításra jutott, hogy Magyarországon „a gazdasági szükség-szerűség” hiánya miatt nem fejlődött ki a „rendszeres telekelvétel”. Szabó: A jobbágy birtoklása... 36—37. l.

valamint az 1556:29. törvénycikk, amely bizonyos feltételek mellett a szabadköltözést is kimondotta.⁸ Az egykorú Magyarországon — sajátos történeti helyzeténél fogva — az eredeti felhalmozásnak másutt a jobbágyság kisajátításával járó tendenciái is oly viszonyok közt indultak csírázásnak, amelyek a *telkiföldre* alapozott roboterő megtartását és növelését tették kívánatosszá. Így Werbőczynek a földesúr korlátlan tulajdonjogát kimondó hirhedt paragrafusa a telkiföldekre vontakozóan létrejötté korában is, később is *elvileg* lehetett ugyan teljes hatályú jogalap, a *gyakorlatban* azonban az ország nagy részén csak fikció maradt.⁹

Tagadhatatlan azonban, hogy a földesúr bizonyos esetekben épp az ismertetett paragrafusok mögé bújva tette rá kezét a jobbágytelekre, amikor is azokat a saját érdekében megfelelően értelmezte és a telkiföldekre is vonatkoztatta. Ilyenek előfordultak egyes majorságok kiépítésekor vagy bővítésekor, és az ellenreformációs viszálykodásokban is alkalmazták e jogi tétel fegyverét a protestáns jobbágyokkal szemben. Hogy azonban Werbőczy nem tudta teljesen száműzni annak az erős jogi kapcsolatnak hagyományos tudatát, amely a jobbágy és a művelése alatt álló föld között fennállott, azt számos példa igazolja. Elég, ha az olyan törvényekre utalunk, mint pl. az 1655:48-as, amely a földesúrnak szolgálatot teljesítő jobbágyokat örökségeikkel kapcsolatban egyenesen „possessor”-oknak nevezi. A jobbágytudattal, amely mindvégig sajátjának tekintti a telkiföldet, nem kívánok külön foglalkozni.

Mégis azt kell mondanunk, hogy a Tripartitum III:30. címe, akár kiterjedt annak hatálya eredetileg a telkiföldekre, akár nem, adott történeti periódusban épp azért, mivel kétféle értelmezés is adható neki, végzetes eszközzé válhatott volna a telkesjobbágyok egész csoportjai ellen. Erre a történelmi állomásra Magyarország, pontosabban annak nyugati és északi vidékei a XVIII. század közepe táján érkeztek el. E vidékeken viszonylag nagy arányokban indult ismét bontakozásnak a majorsági gazdálkodás, tehát oly vidéken és oly korban, amikor a feudális rend keretein belül a termelőeszköz: a *föld* a munkaerővel, az utóbbi *viszonylagos* megszorodása miatt egyenlő értékű tényezővé kezdett válni, sőt egyes helyeken még nála is fontosabbnak bizonyult. F's e helyeken ném késtek a földbirtokosok a Tripartitumot földrablásaik törvényes jogalapjaként magyarázni. Ekkor, sőt részben ezért került sor Mária Terézia úrbéri rendeletére.

E rendeletnek, akárcsak minden más történelmi jelenségnek megítélésében nem lehetnek elsődlegesek és döntőek a szubjektív mozzanatok. Nem az a leglényegesebb, hogy milyen indítékok vezették a kormányzatot, hiszen nyilvánvaló, hogy annak központi szervei mindenképp a saját maguk helyesnek ítélt érdekeinek megfelelően jártak el. Intézkedésük azonban számos ponton egy irányba esett a kizsákmányolt osztály jelentős részének érdekeivel. Ezek közül az egyik legfontosabb épp a telek jogviszonyaival kapcsolatos. A feudális földtulajdon különböző típusait Werbőczy jogalkotása, illetőleg annak földesúri értelmezése egybemosta, holott annak két szélső válfaja közt Werbőczy idején is, főleg azonban a majorsági termelés nekiindulása után éles különbséget tett a

⁸ Ugyancsak Szabó István ismertette azokat az uralkodó osztályon belül ható ellentétes érdekeket, amelyek egyfelől a jobbágy röghöz kötését, másfelől viszont annak szabadabb mozgását igényelték. Vö. *Szabó István: Az örökös röghözköttöttség rendszere. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Bpest. 1948.

⁹ Sőt, nem annyira a törvény, mint inkább a gyakorlat következtében a jobbágy bizonyos fajta birtokjogot élvezett telke felett. Ez azonban, amint erre Szabó István rámutatott, „nem sérthette a földesúr alapjogát”. *Szabó: A jobbágy birtoklása ...* 35. l.

mindennapi gyakorlat.¹⁰ Az egyik a földesúrnak saját kezelésében használt vagy másoknak ideiglenes, de *csak* ideiglenes használatra átengedett tulajdona: az *alldiális* vagy *curiális* tulajdon, amely nagyjából már az eljövendő polgári földtulajdon valamennyi lényeges elemének csíráit tartalmazza: azaz bizonyos megszorítások közt az elidegenítés, az átöröklés, valamint a használat bármely formájának korlátlan jogát, noha ugyanakkor e megszorítások — az ősiség, a fiscalitás stb. — élesen elválasztják a polgári földtulajdontól. A másik: a telektulajdon, amelyet a földbirtokosok, ha érdekük úgy kívánja, épp Werbőczyre hivatkozva, részben vagy egészen a tulajdon alldiális formájával azonos jogállásúvá igyekeznek változtatni. Ez utóbbi törekvésnek vágja útját, Werbőczy földesúri értelmezésének veszi elejét Mária Terézia Urbárium. Mert Werbőczy óta ez az Urbárium az első olyan törvényerejű rendelet a telek jogviszonyainak történetében, amely nemcsak a telkijáradék nagyságát szabja állandóra, hanem a *jobbágytelek terjedelmének egyidejű rögzítése mellett*¹¹ szövezi le, hogy úrbériséget, azaz telkiállományt a jobbágytól többé elvenni nem lehet, sőt ha nagyobb területű földet birtokol telkiállomány gyanánt, mint amennyi őt az előírások szerint megilleti, akkor is e remanenciából új telkeket kell alakítani, és azt mint úrbériséget a jobbágyok birtokába átengedni; ha pedig valamely jobbágy alkalmatlannak bizonyul a telekhasználattal együtt járó terhek viselésére, akkor az illető kibecsülhető ugyan, de telkét a földesúr nem veheti saját használatába, hanem másik, a terheket vállaló jobbágy birtokába kell azt bocsátania. A földesúrnak a Tripartitum III. k. 30. címére alapozott formájú tulajdonjogára tehát a telek viszonylatában az Urbárium mérte az első igazi, és a gyakorlatot Werbőczyhez többé visszatérni nem engedő csapást akkor, amikor kimondta, hogy az összeíraskor úrbéres telkiföldnek talált területből a földesúr semmit sem esatolhat saját majorsági birtokához, azaz a *telekre vonatkozóan megsemmisítette a földbirtokos korlátlan használati jogát*. Ezzel a földesúr elesett attól a lehetőségtől, hogy egyenesvonalú fejlődés esetén a telkiföld az ő tulajdonaként alakuljon át polgári tulajdonná.

Azt jelenti-e mindez, hogy a földesúr kiesett a telek tulajdonából, vagy legalábbis osztoznia kellett e tulajdonon saját jobbágyával? Korántsem. Ennek azonban elsősorban nem az a bizonyítéka, hogy a jobbágy továbbra is csak mezőgazdasági módon használhatta a földet, azaz például nem termelhetett ki

¹⁰ Erre a gyakorlatra hivatkozik pl. a Magyar Hírlap 1851. jún. 15-i száma is, amikor azt bizonyítgatja, hogy az Urbárium „csak a fennállott törvényes és szokásos intézményeket rendszerezéséért”.

¹¹ Szükséges ezt hangsúlyozni azzal az ellenvetéssel szemben, amely szerint az Urbárium nem lépett túl az 1723:62. tc.-nek a megyei adóalap védelmében hozott azon intézkedésén, hogy a földesúr még engedéllyel is csak akkor vihet át adófizető személyt más megyei birtokaira, ha a távozó helyére egy másik, az adó viselésére alkalmas személyt állít. Ez az törvény legfeljebb mint az Urbárium *előfutára* fogható fel, mert szó sínes benne a teleknagyságról, azaz nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az adózó földek terjedelmét, tehát a jobbágykézen úrbériség formájában található földterület kiterjedését — az állami adó kirótt összegének változatlanul hagyása mellett — a földesúr szűkítthesse az alldiális föld javára. Hiszen ebben a történeti szakaszban a jobbágytelek külső illetményeit az ország jelentős részén nem jellemezte a stabilitás: az újraszámolt gazdálkodási forma mellett a szántóknak-réteknek nemesak *helye* változott, de — számtalan példa erre a bizonyíték — különböző okok folytán az ugyanazon telek után járó illetmény *nagysága* is. Nem véletlen, hogy munkája legelején azt emeli ki Pauly, hogy az Urbárium értelmében az összeírónak a jobbágyok teleknagyságának rögzítésekor az utolsó osztáskor nekik jutott területet kellett zsinórmértékül venniök. Vö. *Carolus Pauly: Constitutio rei Urbariae Regni Hungariae. Viennae, 1817. I. köt. 3—4. l.*

agyagot, homokot, követ stb. Mindezek ugyanis a regáliák körébe tartoznak, más az eredetük, mint a telkijáradéknak, és *nem* elválaszthatatlan kapcsolatban állnak a telkekkel. Amellett, hogy a földesúr nem vesztette el tulajdonjogát a telekre, felhozhatnánk azt is, hogy egyetlen esetben az Urbárium sem tilalmazta, azaz más oldalról közelítve a kérdéshez, megengedte, hogy a telek a földesúr közvetlen használatába kerüljön anélkül, hogy a kibecsült jobbágnak régi telke helyett más telket kelljen adnia. Ez az eset a kurializáció szükségessége, azaz olyan helyzet, amikor a földbirtokos nem tud minden egyes felnőtt gyermekének külön lakhelyet biztosítani. Ilyenkor peres úton, az illetékes államhatalmi szervek döntése alapján kibecsültheti telkéből — és a hozzátartozó külsőségekből — jobbágyát, hogy saját fiát helyezze azokba. Jellemző és nem minden tanulság nélkül való azonban az a tény sem, hogy az ilyen kurializációknál a kurializálók az Urbárium előtt is, de főleg az Urbárium után csupán az esetek említésre is alig érdemes részében próbáltak hivatkozni a Tripartitum III:30-ra: jogalapként csaknem mindig a Tripartitum I:40-et citálták, amely közvetve megengedi, hogy amennyiben a közös birtokból nem futja arra, hogy valamennyi nemesi testvérnek kellő nemesi lakot építsenek és ahhoz megfelelő mennyiségű földet adjanak, akkor a jobbágytelekhez tartozó belső- és külsőségeket vehessék ily célra igénybe. Ez megint csak azt látszik igazolni, hogy a közfelfogás sem vonatkoztatta egyértelműen a Tripartitum III:30-at a telkiföldekre, hiszen akkor elég lett volna csupán azt idézni, és nem lett volna szükség arra, hogy Werbőczy egy időben két olyan paragrafust is alkosson, amelyek egyike lényegében tartalmazza a másikat. Emellett a Helytartótanács is mindig az I:40 alapján hagyta jóvá a kurializációt, azaz a III:30-tól e vonatkozásban minden érvényességet megtagadott.

A telkiföld tulajdonjogi viszonyainak megítélésénél — nem beszélve most a szolgáltatások, a járadék fennmaradásáról — elsőrendű tényező az a körülmény, hogy bár a földesúr elvesztette felette korlátlan használati jogát, ezt a használati jogot a telket művelő jobbágy elvileg *nem* személy szerint kapta meg, hanem az államhatalom érdekeivel összefüggésben a *jobbágyság egésze*.¹² Azaz végérvényesen megszűnt a földesúr *egyéni korlátlan használati joga*, és helyébe lépett a *jobbágyosztály javára az örökös használat kollektív joga*. (Azaz nem a kollektív használaté!) Mindez nem jelenti azt, hogy a jobbágy a telkiföldek viszonylatában a földesúr társtulajdonosává lépett volna elő: nincs itt szó valamiféle *osztott tulajdonról*, hanem csupán a tulajdonviszonyokon belül a tulajdonjog egyes alkotóelemeinek eltolódásáról, de — és ez rendkívül fontos! — a jobbágyság javára. Ezzel az eltolódással olyan viszony állt elő, amely *több* a pusztá hasznélvezetnél,¹³ mégpedig éppen abban több, amiben más vonatkozásban kevesebb: abban, hogy jelen esetben *nem egyes személy*, hanem *egy egész társadalmi osztály örökös használati jogáról* beszélhetünk egy meghatározott mennyiségű földterület felett az *egyik* oldalon, azaz szó sem lehet ennek a jognak automatikus megszűnéséről magának a jobbágyságnak, mint osztálynak a megszűnése, tehát végeredményben a feudális rendnek megdőlése előtt; és korlátozott földesúri tulajdonról kell beszélnünk a *másik* oldalon.

¹² *Sarlós* (i. m. 13. l.) hívta fel rá a figyelmet, hogy Pfahler volt az egyetlen feudális-kori jogtudós, aki észrevette, hogy az Urbárium tárgyalt intézkedése nem annyira az egyes jobbágnak, mint inkább a jobbágyok osztályának szolgált előnyére. Vö. *Carolus Pfahler: Jus Georgicum Regni Hungariae. Viennae* (1820). I. köt. 35. l.

¹³ E vonatkozásban egyet lehet tehát érteni Frankkal, aki ugyancsak nem tekinti hasznélvezetnek a jobbágy és telkének viszonyát az úrbérrendezés után. *Ign(atius) Frank: Principia Juris Civilis Hungarici. Pest. 1829. I. köt. 216. l.*

Akár vonatkozott tehát eredetileg a Tripartitum III:30 a telkiföldekre, akár nem: az Urbárium mindenképp nagy lépést jelentett előre. Ha vonatkozott, akkor azért, mert hatályon kívül helyezte annak a telektulajdon jogviszonyait illető egyik legfontosabb intézkedését; ha pedig nem vonatkozott, akkor azért, mert rendet teremtett a zűrzavarban és egyszer s mindenkorra elejét vette, hogy a továbbiakban jogi ürügy legyen a telkiföldek kisajátítására. Az Urbárium a kormányzat érdekeinek szolgálatában nem utolsó sorban a hagyomány, és a Werbőczyre hivatkozva épp akkor vitatni kezdett valóságos helyzet alapján — hiszen a majorsági birtokok és a telkiföldek eltérő használati módja az Urbárium előtt is tény volt — jogilag is éles különbséget tett a földesúr szempontjából korlátlan használati jogú földesúri tulajdon: az *allodium*, a *majorság*, és a korlátozott használati jogú tulajdon: a *telek*, az *úrbériség* között. Mindez azt jelentette, hogy bár fennmaradtak a telket illető szolgáltatások, bár a földesúr beavatkozhatott adminisztratív úton a jobbágyok örökösödésébe, noha a gyakorlatban cselekvőleg ezt egyre ritkábban tette, a használatforma *korlátlan* jogának megszűnése csökkentette annak esélyét, hogy a telkiföld a földbirtokos tulajdonaként váljék polgári tulajdonná. A másik fél: a jobbágy számára viszont, bár ő maga személyileg továbbra is csak birtokosa és nem tulajdonosa maradt telkének, nagymértékben megnövelte annak lehetőségét, hogy a használat örökös joga révén a telkiföldek ne mint úri, hanem mint paraszti tulajdon alakuljanak át polgári tulajdonná. Ily módon tehát Werbőczy óta az Urbárium tekinthető a paraszti földtulajdon első jogi kiindulópontjának.

Külön kérdés, hogy milyen álláspontot foglaltak el az Urbárium tárgyalt intézkedésével kapcsolatban az uralkodó osztály, a törvényhozás és maguk a központi magyar kormányzati szervek. Az adatok tanúsága szerint még a XIX. század fordulóján is eltérő vélemények éltek a telek-tulajdonról. A birtokos osztály nagy részében az Urbárium kiadása heves ellenérzést váltott ki, és természetesen nem egy földbirtokos a konkrét ügyek kapcsán igyekezett azt kijátszani. Az viszont jellemző, hogy a kijátszást általában épp az Urbárium által rögzített jogalapra támaszkodva kísérelték meg, azaz földkisajátító műveleteik során mindig azt igyekeztek bizonygatni, hogy a visszavenni szándékolt földdarab nem úrbériség, nem telkiállomány, hanem valóságos majorsági birtok. Vagyis: maguk is elismerték, hogy a telkiföld az *allodiummal* ellentétben *nem korlátlan használati jogú tulajdonuk*. Sőt: egy-két évtized múltán, a magyar feudalizmus történetében most először, létrejöttek az első örökváltságok: 11 uraközi jobbágyközség az 1790-es években, Nyíregyháza 1804-ben pénzzel egyenlítve ki járadékkötelezettségét, örökre megváltotta magát, majd követte őket Kecskemét is. Minthogy most, azaz még az 1836-i örökváltsági törvény *előtt* bekövetkezett, hogy *telkiföldek* mentesültek állandó jelleggel és örök érvénnyel minden szolgáltatási kötelezettség alól, és az őket birtokló parasztnak immár hagyományozható és bármilyen formában használható tulajdonává lettek, e tény önmagában is arról vall, hogy egyes földbirtokosok de facto ismerték el a paraszti tulajdonjogát az általa használt földekre. Az uralkodó osztály egy része egyre inkább tartott attól, hogy a telkiföldek, sőt talán még egyéb, jobbágykézen levő földek is kieszenek a kezei közül. Nemcsak a tényleges majorsági üzem földterületének gyarapítása végett indult meg oly hatalmas méretekben, mint még soha, például az irtványok visszaváltása, hiszen a visszaváltott irtványokat a helységek egész sorában, most már azok majorsági jellegét hangsúlyozva, ideiglenes szerződés mellett és pontosan megszabott, általában rövid időre ismét a jobbágyoknak adták árendába. Ilyen esetekben a cél nem egyszer pusztán az volt, hogy jó előre

legalizálják a kérdéses föld allodiális minőségét, s ezzel jogalapot teremtsenek arra, hogy közvetlen kezelésükbe vehessék azt, ha a jövedelemszerzés érdeke úgy kívánja. Ezért végződnek ezek az ideiglenes szerződések az esetek jó részében olyan záradékkal, hogy a földesúr fenntartja magának a tetszés szerinti visszavétel jogát. Akadtak azonban oly birtokosok is, akik reménykedtek abban, hogy tulajdonjoguk a telkiföldekhez mégiscsak megmarad; ezek gyanútlanul a telkenkívüli állományból, főleg az irtásokból is telkiföldet formáltak olyan esetekben is, amikor pedig erre nem lettek volna kötelesek, mert a kérdéses földek még nem vesztették el irtványjellegüket; és nem tudatosult bennük, hogy épp ezzel az akcióval tették meg az első lépést a szóban forgó földek tulajdonjogának teljes elvesztése felé. Mindez arról tanúskodik, hogy az uralkodó osztály egyik — igaz kisebbik — része vagy nem ismerte fel idejekorán az Urbáriumnak a telkiföld jogviszonyának alakulására való kihatását, vagy pedig nem akart arról tudomást venni.

A központi szervek álláspontját legtisztábban a Helytartótanácsnak az egyes úrbéri ügyekben hozott döntései tükrözik. Ha egy földdarab hovatarozásáról vita támad a földesúr és a jobbágyok között, a Helytartótanács mindig azt kutatja, hogy a kérdéses földdarab beíródott-e az urbáriumba vagy sem, azaz telkiföldnek számít-e, mert ha igen, akkor nem járul hozzá a föld elvételéhez, ha azonban az urbáriumba nincs felvéve, akkor a földesúr javára ítélt. A telkiföld jogviszonyainak értelmezéséről nem egyszer árulkodnak edöntések indokolásai. A Helytartótanács az irtványvisszaváltó perek egész sorában azért hagyja jóvá az irtások elszedését a jobbágyoktól, mert, mint pl. a Vas megyei Miske esetében, világosan kimondja: az irtás tiszta nemesi tulajdon, ellentétben az úrbériséggel.¹⁴ Vagy például: amikor Festetics László a XIX. század húszas éveiben pert kezdett a muraközi községek örökváltságának megsemmisítéséért, és a megye, 1828-ban, a falvak javára ítélt, a Helytartótanács húzta-halasztotta az ügy érdemi tárgyalását, mert, amint Festetics egyik ágense bizalmasan írta: nem ítéltetett volna a felperes javára, legfeljebb az allodiális javak és haszonvételek tekintetében, hiszen az úrbériség nem tiszta, nem oly értelmű tulajdona a földesúrnak, amely után a jobbágy feltétlenül *évi* szolgálatra és fizetésre köteles.¹⁵ A példák szaporítása nélkül is meggyőző az a megállapítás, hogy a Helytartótanács, az Urbárium alapján állva, ugyancsak nem tekinti korlátlan nemesi tulajdonnak a telkiállományt.

Az Urbárium kiadása után összeülő első diéta: az 1790-i, a jobbágyok szabad költözésének helybenhagyásával egyidejűleg a 35. tc.-kel úgy határoz, hogy a végleges úrbért majd a következő országgyűlés dolgozza ki, addig is ideiglenesen Mária Teréziának a földesúr és jobbágy viszonyát szabályozó intézkedései maradnak érvényben. Az 1792:12. tc. ugyanígy dönt, tehát az Urbárium hatályát ismét meghosszabbítja a soron levő diétáig. Így járnak el a rendek pontosan 10 országgyűlésen át egészen 1836-ig, amikor is országos törvényben nyer elismerést a jobbágy joga terhei évenkénti örökös megváltására. Mindez amellett tanúskodik, hogy a törvényhozás a telek jogviszonyait illetően 1836 előtt ugyancsak elfogadta az Urbárium rendelkezéseit, az 1832-es diétán pedig azoknak a polgári öröknek, amelyek a jobbágyot kezdték a telek igazi tulajdonosának és a földesurat csak haszonélvezőjének tekinteni, a telek jobbágyi adásvételét és örökítését korlátozó jogi intézkedések lazításával még annál is többet sikerült elérniök.

¹⁴ OL. Batthyány es. lt. P 1363 (49. rsz. cs.) 1817.

¹⁵ OL. Festetics lt. A csáktornyai urad. iratai. P. 277. 1832.

Ugyanakkor azonban a jobbágy az 1836-os és 1840-es törvényekkel sem lett telkének civilis jogi, polgári értelemben vett tulajdonosa, noha e státust újból nagy lépéssel közelítette meg. Nem lett még akkor sem, ha a liberális mozgalom harcának eredményeként az 1840-i örökváltsági törvényben az uralkodó osztály *másik* részének jogi felfogásával ellentétben¹⁶ az a felfogás győzött, hogy örökváltság esetén a földesurat csak a telek után kapott járadékok összességéért, és nem a földért illeti meg kárpótlás. Nem lett, hiszen az 1836;V. tc. a telek immár elvben szabaddá tett adásvevésénél még mindig megkövetelte a földesúr beleegyezését, ugyanakkor a jobbágy semmiféle állásfoglalásra sem kapott jogot oly esetben, ha addigi földesura eladta másnak azt az úrbéres birtokot, amelyet pedig a jobbágy használt. A törvények meghatározott esetekben fenntartották a földesúr részére az egyes jobbágy kibecsültetésének jogát, amely, habár a földesúr köteles volt is a telket más jobbágy használatába bocsátani, mégis csak azt jelentette, hogy az egyes jobbágy nem formálhatott a telekhez minden körülmények közt végleges érvénnyel személyes jogot. (Egyébként az adatok tanúsítják, hogy e joggal egészen 1848-ig éltek is a földesurak.) Sőt a törvények kimondták, hogy a telket vásárló jobbágyok a törvényes teleknagytságot felülhaladó telkiföldet regulációk esetén egyáltalán nem igényelhetik maguknak; tiltották a telkek zálogba bocsátását, a telek felosztásánál minimumot írtak elő, és annak tényleges eszközzését a földesúr beleegyezéséhez kötötték stb. Az 1840-i örökváltsági törvény lehetővé tette ugyan, hogy a jobbágyok meghatározott összegért minden időkre megváltásuk földesúri tartozásaikat, és ezzel a megváltásra magukat rászánó jobbágyok viszonylatában gyakorlatilag valóban illuzóriussá változtatta a földesúr tulajdonjogát a telekre. Mivel azonban egy szóval sem emlékezik meg arról, hogy az előbbieken érintett és vitathatatlanul a földesúri tulajdonjogból eredő megkötéseket — akárcsak az örökváltságra lépett községek esetében is — hatályon kívül helyezi, e megkötések egészen 1848-ig érvényben maradtak. E törvények nyomán az a sajátos helyzet állt elő, hogy a jobbágyság az 1844:IV. törvénycikkkel az allodiális javakra is már akkor megkapta a tulajdonszerzés jogát, amikor e jobbágyság óriási többsége saját úrbéres állományának még nem vált civilis jogú tulajdonosává.

A paraszt ugyanis csak akkor minősíthető a telek valóságos, civilis jogú tulajdonosának, ha ő maga is teljesen szabad ember, a telek személyes és földesúri járadéktól mentes használatában, adás-vételében és örökítésében pedig semmi sem korlátozza, ha effajta jogügyletei nem kötődnek semmiféle földesúri befolyáshoz, vagy akár csak beleegyezéshez, illetőleg felügyelethez; végső soron tehát akkor, amikor magának a földtulajdonnak a jellege is polgárivá változik át. A feudális tulajdonnak polgárivá alakulása pedig mind a telkiföldek, mind az allodiális földek viszonylatában, nem tekintve itt a magukat megváltott jobbágyok telkiföldjének az úrbéres lakossághoz képest mégiscsak kis hányadát, csupán a feudalizmus megdőltékor, az 1848-i forradalom törvényalkotásával következett be. Az utolsó szájak, amelyek a földbirtokost, mint — bár egyre korlátozottabb jogú — feudális tulajdonost, a telekhez, mint feudális tulajdonhoz fűzték, akkor szakadtak el, amikor az 1847—48-i országgyűlés IX. törvénycikke az úrbérből eredő összes szolgálatok és fizetések örökös eltörlésével *egyidejűleg és egyazon helyen* kije-

¹⁶ Mailáth János még 1838-ban, tehát az 1836-i törvények után is azt írta: az új urbárium alapelve, „dass der Edelmann allein Eigenthümer des Grundes und Bodens ist” és „der ungarische Bauer Pächter ist, und zwar, wie es sich in der Folge zeigen wird, eine Art Erbpächter”. Ld. *Johann Mailáth: Das ungarische Urbarsystem oder des Grundherrn und des Bauers Wechselverhältniss in Ungarn. Pest und Leipzig. 1838. 7. l.*

lentette, hogy „az úri törvényhatóság megszüntetett”, és ezzel többek közt azokat a feudális eredetű korlátokat is lerombolta, amelyek megléte esetén a telkiföld nem tekinthető a paraszt polgári tulajdonának. Abban viszont, hogy a telkiföld *paraszt-tulajdonként* vált polgári tulajdonná, nem lebecsülendő az úrbériséget és az allodiumot jogilag élesen elkülönítő úrbérrendezés szerepe. Annak tárgyalása, hogy az úrbéri rendelkezések nélkül nagyobb mennyiségű föld maradt volna-e a polgári tulajdonként a hajdani jobbágyok kezén, már más kérdés csoportba tartozik. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy Erdélyben, ahol nem történt úrbéri szabályozás, és a telkiföld meg az allodiális föld eltérő jogállását legfeljebb a hagyomány tartotta fenn, élesen azonban nem voltak megkülönböztethetőek egymástól, a jobbágyszabadság után azon a címen, hogy a birtokukban levő terület majorsági föld, viszonylag lényegesen nagyobb számú jobbágyot raktak ki telkéből mint Magyarországon.

Я. ВАРГА

НАДЕЛЬНАЯ СОБСТВЕННОСТЬ В ПОСЛЕДНИЕ ВЕКА ФЕОДАЛИЗМА

Резюме

Автор анализирует те юридические отношения, которые существовали, с одной стороны, между наделью и пользовавшимся им крепостным и, с другой стороны, — между крепостным и феодальным собственником земли в последние два века, предшествующие буржуазным преобразованиям.

Автор устанавливает, что Трипартит 1514 года по отношению к крестьянину сделал неограниченным право собственности помещика на надельную землю, которой крепостной пользовался и на которую его древнее право еще сохранилось до возникновения Трипартита, т. е. Трипартит дал законное право для окончательного отделения крестьянина от его надельной земли. Эти две исключаящие друг друга меры не могли проявляться одновременно на одной и той же территории. Таким образом, при специфических венгерских условиях параграф, обеспечивающий неограниченное право собственности помещика на землю в принципе мог стать действительным правовым основанием, а на практике в большей части страны остался только на бумаге, потому что в течение длительного времени рабочая сила была важнее земли — средства производства.

Однако в середине 18 века земля становилась равноценной рабочей силе, и помещики в интересах создания своих майоратов начали пользоваться тем неограниченным правом собственности, которое в понимании господствующего класса было обеспечено Трипартитом и надельными землями. Тогда-то Мария Терезия в защиту налоговых единиц издала Урбарий. Это праспоряжение одновременно с определением размеров крепостного надела запретило лишать крепостного надельной земли, ликвидировало неограниченное право помещиков относительно использования наделов, и на его место было поставлено коллективное право вечного пользования в пользу крепостных, и этим самым было сильно ограничено право собственности помещика и был открыт путь к тому, чтобы надельные земли не как барские, а как крестьянские могли превратиться в буржуазную собственность.

Однако право собственности помещика на надельную землю все же не было отменено совсем вплоть до буржуазной революции 1848 года, потому что по Урбарии крепостной получал право пользования не в индивидуальном, а в коллективном порядке, кроме того, право удаления крепостного неизменно сохранилось и практиковалось помещиком до 1848 года, правда, в этом случае надел должен был передаваться другому крепостному, это право не распространялось на наделы крестьян, которые выкупались навечно. Только революция 1848 года превратила крестьянина в собственника надела на гражданских правах, когда с отменой барской юрисдикции были порваны последние нити, которые привязывали помещика как собственника к наделу и к его владельцу — крестьянину.